

ГЕНЕЗИС «ПРАВА НА ЖИТТЯ» В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

У статті аналізується історія розвитку вчення про «право на життя» в політико-правовій думці стародавнього світу. З'ясовано особливості основних підходів щодо захисту та обмеження «права на життя», притаманних державно-правовій дійсності таких стародавніх країн як: Вавилон, Єгипет, Індія, Китай, Греція, Рим тощо. Зроблено висновок про те, що характерною рисою політико-правової думки країн стародавнього світу стало дослідження проблематики форми та засобів позбавлення життя, а не «права на життя» як визначального права людини та громадянина.

Ключові слова: права людини, право на життя, політико-правова думка, стародавній світ.

Кузьменко Я. П. Генезис «права на жизнь» в политико-правовой мысли древнего мира.

В статье анализируется история развития учения о «праве на жизнь» в политико-правовой мысли древнего мира. Выявлены особенности основных подходов относительно защиты и ограничения «права на жизнь», присущих государственно-правовой действительности таких древних стран как: Вавилон, Египет, Индия, Китай, Греция, Рим и т. д. Сделан вывод о том, что характерной чертой политико-правовой мысли стран древнего мира стало исследование проблематики форм и средств лишения жизни, а не «права на жизнь» как основополагающего права человека и гражданина.

Ключевые слова: права человека, право на жизнь, политико-правовая мысль, древний мир.

Kuzmenko Y. P. The genesis of the «right to life» in the political and legal thought of the ancient world.

The article examines the history of the doctrine of the "right to life" in the political and legal thought of the ancient world. The features of the main approaches to protect and limit the «right to life» inherent to state and legal validity of such countries as ancient Babylon, Egypt, India, China, Greece, Rome and others. It is concluded that the characteristic feature of political and legal thought of the ancient world was to investigate the problems of form and means of taking life, not the "right to life" as the defining human and citizen rights.

Keywords: human rights, right to life, political and legal thought, the ancient world.

Одним із найвагоміших результатів демократичного розвитку України стало проголошення на конституційному рівні ідеї найвищої соціальної цінності людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки (ст. 3 Конституції України).

У свою чергу, ст. 27 Конституції України закріпила положення про те, що «кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини» [1].

Таким чином, у вітчизняному законодавстві було відображено найбільш важливі та передові досягнення світової політико-правової думки у сфері захисту та гарантування невід'ємних прав і свобод людини та громадянина.

Разом з тим, варто наголосити, що процес становлення вчення про «право на життя» в історії світової політико-правової думки був достатньо суперечливим та неоднозначним.

Зазначений факт не міг залишитися поза увагою представників вітчизняної правової науки. Зокрема, до проблематики становлення вчення про «право на життя» звертались В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, П. М. Рабінович, О. В. Домбровська, І. Л. Литвиненко, О. А. Мірошниченко та ін.

Проте, незважаючи на наявні наукові напрацювання, на сьогодні залишаються недостатньо висвітленими питання розвитку вчення про «право на життя» в країнах стародавнього світу, а саме Вавилоні, Єгипті, Індії, Китаї, Греції, Римі тощо.

Зважаючи на це, метою статті є аналіз історії розвитку вчення про «право на життя» в політико-правовій думці стародавнього світу.

Як відомо, «життя» як правова категорія має достатньо глибоке коріння дослідження і прагнень до його юридичної визначеності.

Перші прояви захисту людського життя в процесі міжособистісного спілкування мали місце ще в первісному суспільстві. На думку науковців, «вже в глибокій давнині люди стали розуміти, що боротьба, доведена до непримиренності, до такого озлоблення, при якому сторони знищують одна одну або настільки втрачають повагу одна до одної, що не здатні вести переговори і встановлювати мир, вкрай шкодить обом сторонам» [2, с. 726–727].

Як слушно зазначає О. В. Буткевич, «об'єктивна необхідність збереження життя і запобігання масовим вбивствам проявилась, як не парадоксально, і в первісному правилі кровної помсти за злочин, яке підлягало чіткому регламентуванню» [2, с. 727]. Зокрема, у традиційних суспільствах кровна помста існувала лише між індивідами, які належали до різних груп і закінчувалась вона, як правило, після першого вбивства, яке означало, що помста здійснена. При цьому помста в меншій мірі була спрямована на те, щоб зруйнувати життя, а більше на те, щоб примусити поважати його. В первісному суспільстві кровна помста мала імперативний характер, оскільки вона була відповіддю на акт, який поставив під загрозу саме існування групи скривдженого [3, с. 172, 174].

Разом з тим, слід зауважити, що первіснообщинний лад характеризувався наявністю так званих «мононорм», тобто норм, які не можуть бути кваліфіковані як норми релігії, моралі, звичаєвого права – це правила, сформовані на засадах звички, що обумовлена доцільністю певної поведінки, яка є корисною для окремої особистості лише в тих межах, в яких вона корисна для роду, племені. Ці норми ніколи не давали переваг одного члена роду над іншим, тобто закріплювали умовну «первісну рівність», але суть цієї рівності полягала у відсутності свободи, оскільки людина цілком поглиналася суспільством, а життєдіяльність індивіда була досить жорстко регламентованою [4, с. 8].

Проте, і в більш пізній період розгляд проблематики «життя» як правової категорії, а також права на життя людини здебільшого зводився до обмеження факторів правомірного (смертна кара, кровна помста і т. ін.) чи неправомірного характеру (навмисне чи ненавмисне вбивство та ін.) Представників політико-правової думки цікавило не стільки само по собі право на життя, скільки форми, засоби його позбавлення. Така ситуація зберігалась до середини ХХ століття, коли вчені почали звертати увагу на правові механізми захисту життя, момент його виникнення і засоби припинення.

Таким чином, майже вся історія еволюції права людини на життя обмежувалася лише зміною ставлення до виникнення життя і засобів його позбавлення та розширенням чи звуженням підстав для позбавлення життя. Зазначену обставину можна сміливо визначити як спільну рису історії розвитку правової думки усіх без виключення народів та держав [5, с. 201].

Наприклад, Закони царя Хаммурапі, пам'ятка права Стародавнього Вавилону, передбачала, що «якщо людина почне, клянучись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, але не доведе цього, то її потрібно вбити» [6, с. 37]. Загалом в Законах царя Хаммурапі йдеться про тридцять чотири склади злочину, за вчинення яких передбачена смертна кара [7, с. 14–39].

У Стародавньому Єгипті кожен мав пам'ятати, що за позбавлення життя іншого його чекає суворе покарання у загробному житті. У «Книзі мертвих», пам'ятці політико-правової думки Стародавнього Єгипту ХVIII династії, в першій виправдувальній промові померлого йдеться: «Я не чинив зла людям, я не піднімав руку на слабкого ..., я не вбивав, я не наказував вбивати, я нікому не чинив страждань» [5, с. 201; 8, с. 122].

Загалом в країнах стародавнього Близького Сходу і Малої Азії частіше більш сприятливий статус (у тому числі й гарантування життя) надавався особі за міжнародними договорами, аніж за законом власної країни. Утім, якщо йшлося про смертну кару, як покарання за найбільш тяжке порушення, за правом країни, то скасувати її положеннями міжнародного договору було практично не можливо. Так, за правом Хетського царства санкцією за заборонені статеві стосунки між братом і сестрою була смертна кара. Це ж покарання було підтверджено і в договорі царя хетів Суппілуліуми I з Хукканасом і народом Хайаси (близько 1370 року до н. е.): «Та моя сестра, яку я, Сонце, віддав тобі у дружини, має багатьох рідних сестер та напівсестер; і всі вони перетворилися також і на твоїх сестер, оскільки їхня сестра стала твоєю дружиною. У країні Хатті однак має чинність такий важливий припис: «Брат не має права вступати у статеві стосунки з власною сестрою чи двоюрідною сестрою, це неприпустимо». Однак, якщо хтось зробить щось подібне, то в Хаттуссі він не збереже свого життя, а помре». Оскільки у вашій країні відсутні добрі звичаї, в ній прийнято вступати у статеві стосунки з власним братом, власною сестрою або двоюрідною сестрою; проте у Хаттуссі це не дозволяється. ... за це на тебе чекає смертна кара; отже, не намагайся робити подібні спроби». Цим положенням, по суті, міжнародним договором, запроваджено норму про смертну кару в іншій країні (Хайасі), в якій вона до того не передбачалася за подібні вчинки [2, с. 731].

Тисячоліття сотням народів проголошувалась незаперечна біблійна заповідь: «Не вбивай!» (Друга книга Мойсеєва. Вихід. Глава 20, п. 13) і стільки ж часу людині давали уроки, як уникнути цієї заповіді: «І наказав Господь Бог Адамові, кажучи: «Із кожного дерева в Раю ти можеш їсти. ... Але з дерева знання добра і зла – не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!» (Книга Буття, глава 2, п. 16–17). Разом з тим, тут же показано, що і непослух Божих настанов не так вже й загрожує важкими наслідками: «А всіх Адамових днів було, які жив, дев'ять сотень літ і тридцять літ. Та й помер він» (Буття, глава 5, п. 5); «Коли я скажу безбожному: «Конче помреш», а ти не остережеш його й не

будеш говорити, щоб остерегти несправедливого від його несправедливої дороги, щоб він жив, то цей безбожний помре за свою провину, а його кров Я жадаю з твоєї руки!» (Єзекіїля, 3, 18).

У сучасних дослідженнях теологічного характеру «права на життя» вважається майже незаперечним, що «норма «не вбивай» універсальна: спочатку дане людині право на життя і заборона на вбивство зовсім не залежали від «тяжкості злочину». На жаль, підтвердження цієї тези ми не знаходимо в біблійних текстах. Перший вбивця Каїн випрошує в Бога поблажливості, адже «кожен, хто стріне мене, той уб'є мене» (Буття, 4, 14), на що Бог дає таку відповідь: «Через те кожен, хто вб'є Каїна, семикратно буде помщений» (Буття, 4, 15). Проте, така семикратна помста не зупиняє вбивств, і вже Каїновий нащадок Лемех збільшує помсту в геометричному вимірі: «Я вбив мужа за виразку свою, а дитину – за рану свою. Якщо за Каїна помститься усемеро, то за Лемеха – у сімдесят раз по семеро» (Буття, 4, 23 – 24).

Як зауважує В. Г. Буткевич, з Біблії можна винести один красномовний урок: вбивством вбивства не позбутися. Але, зазначає далі вчений, такий висновок можна зробити з позиції врахування тисячолітньої історії, що пройшла. Сучасники ж Біблії мали засвоїти інше правило: «У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до порошку вернешся» (Буття, 3, 19); «І кожен, хто вб'є людину, той буде забитий» (Левіт, 24, 17); «А кожен, хто буде чинити перелюб із заміжною жінкою, хто буде чинити перелюб із жінкою свого ближнього – будуть забиті і перелюбник, і перелюбниця» (Левіт, 20, 10); «Кожен, хто з синів Ізраїлевих та з прибулих, що мешкає в Ізраїлі, дасть із дітей своїх молохові, то хай буде забитий: народ до краю хай поб'є його камінням (Левіт, 20, 2)»; «Якщо хтось візьме собі дружину і мати її: це беззаконня; у вогні треба спалити його і їх» (Левіт, 20, 14); «А той, хто гудив ім'я Господнє – має бути забитий, камінням заб'є його уся громада» (Левіт, 24, 16); «Коли хто матиме неслухняного і непокірного сина, що не слухається голосу батька свого та голосу матері своєї, ... всі люди його міста хай поб'ють його камінням до смерті» (Повторення закону, 21, 18–21); якщо під час зближення не знайдено у жінки дівочтва, то приведіть її «до дверей дому батька її і побийте камінням до смерті» (Повторення закону, 22, 21) і т. д. [5, с. 202–203].

Подібно до християнства пропаганду вбивств, смертної кари можна спостерігати і в інших світових релігіях.

Так друга Сура Корану наставляє мусульман щодо невірних: «187 (191) І вбивайте їх, де зустрінете ... Якщо це вони будуть битися з вами, то вбивайте їх: така покара невірних!»; У восьмій Сурі сам Бог наставляє: «12 (12) Ось повчав Бог твій ангелів: «Я з вами, зміцніть тих, хто увірував! Я кину в серця тих, хто не вірували, страх; бийте їх по шиям, бийте їх по всім пальцям і вони (віруючі) мають знати»: «66 (65) «О пророк! спонукай віруючих до битви. Якщо буде серед вас двадцять терпеливих, то вони переможуть дві сотні; а якщо буде серед вас сотня, то вони переможуть тисячу тих, які не вірують, за те, що вони народ не розуміючий»; в Сурі «Покаяння» це повчання продовжується «5 (5) О коли закінчатся місяці заборонені, то винищуйте багатобожників, де їх знайдете ...»; і далі: «О пророк! Борись з невірними і лицемірами і будь жорстокий з ними. Їх притулок – геєна, і паскудне це повернення!» і т. п. Коран містить вказівку на те, що приблизно таке ж саме бачення долі людини зображується і в інших релігіях: «112 (111) Воістину, Аллах купив у віруючих їх душі і їх надбання за те, що їм – рай! Вони б'ються на шляху Аллаха, вбивають і бувають вбитими, згідно з обіцямим від Нього дійсному в Торі, Євангелії і Корані. Хто ж більше вірний в своєму заповіті, ніж Аллах? Радійте ж своїй торгівлі, яку ви уклали з Ним! Це ж бо – великий успіх!» [5, с. 204].

Разом з тим, слід зауважити, що тлумачі Тори стверджують, що саме іудейська віра, на відміну від інших, поставила вбивство та смертну кару під заборону [5, с. 204].

Проте, з таким твердженням важко погодитись, оскільки відповідно до Тори єврейський суд має право стратити людину чотирма способами: побиттям камінням, спаленням, мечем та удушенням. При цьому будь-яка страта, про яку згадується в Торі як про «умертвіння» – це удушення. Вбивцю ж страчують мечем, так само як мечем страчують і мешканців «розбещеного міста» (Книга Знань, Закони про ідолопоклоніння, гл. 4).

Закріплює Тора й те, що побиття камінням – більш сувора страта, ніж спалення, спалення – більш суворе, ніж страта мечем, а страта мечем – більш суворий вид страти, ніж удушення [9].

Значну кількість положень, які провокують до вбивства можна знайти і в староіндійських віруваннях. Наприклад, «Закони Ману» передбачали, що «Вбивство при жертвопринесенні – не вбивство» (V, 39), «втрачене, а потім знайдене майно необхідно залишити під наглядом особливих слуг; кого він при цьому виявить як крадів, тих потрібно наказати позбавити життя за допомогою слона» (VIII, 34), «при викраденні знатних людей і особливо жінок, а також кращого дорогоцінного каміння злочинець заслуговує смертної кари» (VIII, 323), «тих, хто складає брехливі накази, підкупує його радників, вбиває жінок, дітей та стариків, а також тих, хто служить його ворогам, цар має стратити» (IX,

232), «при першій крадіжці необхідно наказати відрізати у крадія два пальця, при другій – руку і ногу, при третій він заслуговує на смертну кару» (IX, 277) [10].

Подібним чином вирішувались питання щодо збереження життя і в Стародавньому Китаї. Найбільш яскраво ворожість до людей і впевненість, що за допомогою насильних заходів (або жорстоких законів) їх можна підпорядкувати бажаному порядку, проявилось в ідеях легізму [11, с. 30]. У своєму трактаті «Шан цзюнь шу» засновник легізму Шан Ян стверджував: «Попередні правителі запроваджували смертну кару, вирізання колінних чашечок і таврування, але все це не на шкоду народу, а заради запобігання злу та злочинам, оскільки немає кращого засобу припинити зло та злочини, ніж суворі покарання. Якщо покарання суворі і кожний невідворотно отримує те, що заслужив, народ не осмілиться випробувати на собі силу закону, і тоді в країні зникнуть засуджені» [12, с. 207].

Нерідко вчені пов'язують виникнення прав людини з природним правом, датуючи появу останнього періодом існування античної Греції [13, с. 161]. Проте збереження політичних прав, рівності усіх перед законом, справедливості, демократії означали більше, ніж людське життя. Саме у цьому криється парадокс грецького гуманізму і філантропії. З однієї сторони, абсолютно слушною видається думка М. К. Петрова, що «людська гідність, особистість, спільність цілей, рівність і свобода, тобто більшість звичних і використовуваних нами соціальних установок і навіть саме право бачити в цих установках будівельний матеріал для більш досконалого і розумного майбутнього, – все це йде корінням в античність» [14, с. 9]. З іншої сторони, ніхто не зможе заперечити, що розплатою за ці цінності, як правило, було життя людини, яке вважалось менш вагомим, ніж її свобода, рівність, гідність тощо.

Ось що з цього приводу писав Платон: «Якщо тільки існує це єдине і якщо це не плотське, не кузнечке і не гончарне ремесло, а справедливість, розсудливість і благочестя – одним словом, те, що я називаю людською добродією, і якщо це є те, до чого всі мають бути причетні, і будь-яка людина, щоби вона не бажала вивчити або зробити, повинна все робити згідно з цим єдиним, а не на перекір йому, і тоді того, хто до нього непричетний, потрібно вчити і карати – будь то дитина, чоловік чи жінка, – доки той, кого карають, не виправиться, і якщо, нарешті, він, незважаючи на покарання та повчання, не слухається і його потрібно як невиліковного виганяти з міст чи вбивати ...» [15, с. 421].

Проте вже в Римський період ми можемо спостерігати перші прояви ідеї про негативний характер смертної кари. Зокрема, Цицерон проголошував: «Нещастя, коли відчуваєш на собі всю ганьбу кримінального суду, нещастя, коли у тебе конфіскують майно, нещастя – піти у вигнання; однак навіть у цьому гіркому становищі людина зберігає хоча б видимість свободи. Насамкінець, якщо нам судилось померти, то помremo як вільні люди – не від руки ката, і не з закутаною головою, і нехай про хрест навіть не говорять – не тільки тоді, коли мова зайде про особи римських громадян; ні, вони не повинні ані думати, ані слухати про нього, ані бачити його. Адже не лише бути підданим такому вироку і такому покаранню, але навіть опинитися в такому становищі, чекати його, врешті, навіть чути про нього принизливо для римського громадянина і взагалі для вільної людини» [16, с. 285].

Зазначені думки були закріплені й в законодавстві. Так, з початку II ст. до н. е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням (т. зв. «позбавлення води й вогню»), коли римлянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання [6, с. 178]. Разом з тим, в імператорський період смертна кара знову відновлюється, причому з'являються нові її види: спалення, повішення, розп'яття на хресті, утоплення [17, с. 222–223].

Отже, на підставі вищевикладеного можна ще раз зауважити, що характерною рисою політико-правової думки країн стародавнього світу стало дослідження проблематики форми та засобів позбавлення життя, а не «права на життя» як визначального права людини та громадянина. Ця позиція знайшла своє відображення як на рівні ідей, висловлених окремими мислителями, так і на рівні законодавчих та релігійних текстів, положення останніх з яких нерідко використовувались як норми прямої дії для регулювання суспільних відносин.

Розуміння зазначених аспектів політико-правової думки стародавнього світу сприятиме формуванню адекватного уявлення про історію розвитку вчення про «право на життя» в цілому, що, в свою чергу, є необхідною умовою подальших якісних досліджень з питань сутності «права на життя» та його структури.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Буткевич О. Право людини на життя в історії міжнародного права / О. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / За заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Ред. журн. «Право України»,

2011. – Дод. до журн. «Право України». Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя»: у 3 кн. – 2011. – Кн. 2. – С. 723–773.
3. Рулан Н. Юридическая антропология: [учебник для вузов] / Н. Руслан. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 310 с.
4. Литвиненко І. Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України / І. Л. Литвиненко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 1–2. – С. 7–13.
5. Буткевич В. Право на життя – основоположне право ЄКПЛ. Становлення та розвиток критеріїв і стандартів його застосування / В. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / За заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – Дод. до журн. «Право України». Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя»: у 3 кн. – 2011. – Кн. 2. – С. 199–613.
6. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: [навч. посіб. для студ. вищ. заклад. освіти] / Н. М. Хома. – Львів : «Магнолія 2006», 2007. – 480 с.
7. Законны Хаммурапи (Извлечения) // Крестовская Н. Н. История государства и права зарубежных стран: [практикум] / Н. Н. Крестовская. – Х. : ООО «Одиссей», 2002. – С. 14–39.
8. Тураев Б. А. Исторический очерк древне-египетской литературы / Б. А. Тураев. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1920. – 282 с.
9. Мишне Тора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.moshiach.ru/chitas/rambam1?day=1&month=10&year=5772>
10. Законы Ману [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eraved.com.ua/manu.php?id=410?>
11. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень: [нав. посіб.] / Є. М. Орач. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
12. Книга правителя області Шан (Шан Цзюнь Шу): перевод с китайского, вступительная статья, комментарий и послесловие Л. С. Переломова. – М. : Научно-издательский центр «ЛАДОМИР», 1993. – 392 с.
13. Саидов А. Х. Международное право прав человека: [учеб. пособ.] / А. Х. Саидов – М. : МЗ Пресс, 2002. – 197 с.
14. Петров М. К. Античная культура / М. К. Петров. – М. : РОССПЭН, 1997. – 352 с.
15. Платон Избранное / Платон; пер. с древнегреч.; Вступ. ст. и коммент. В. В. Шкоды. – М. : АСТ; Харьков: Фолио, 2007. – 491 с.
16. Цицерон Марк Туллий Речи: в двух томах / Марк Туллий Цицерон. – М. : Изд-во академии наук ССР, 1962–1962 – Т. 1. Годы 81 – 63 до н. э. – 443 с.
17. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / В. П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.

* Кузьменко Яна Петрівна – здобувач Запорізького національного університету.